

Maja Hultman

Bland bröllopsklänningar, begravningsvagnar och shoppingkvitton

Judiska kvinnor i Stockholm under 150 år

Maja Hultman

**Bland bröllopsklänningar,
begravningsvagnar och
shoppingkvitton**

Judiska kvinnor
i Stockholm under 150 år

NATIONELLA MINORITETER
OCH URFOLKET SAMER I STOCKHOLM 1

Stockholmia förlag

© Maja Hultman och Stockholmia – forskning och förlag, 2022
SERIE Stockholmia essä
OMSLAGSBILD Bitte Granlund efter ett montage av Susanne Deist
OMSLAG OCH GRAFISK FORM Bitte Granlund, Granlunds Grafiska
VETENSKAPLIG REDAKTÖR Bo Larsson
KORREKTUR Aurora Holm
TEXTEN ÄR SATT MED Scala OT och Scala Sans Pro
DISTRIBUTION Publit
ISBN 978-91-7031-348-6
www.stockholmia.stockholm.se

Stockholm
stad

Innehåll

Förord	5
Ett judiskt bröllop i svensk anda	7
De första judarna i Stockholm	9
Svensk eller jude, eller både och?	13
Upploppen under sommaren 1838	18
Stora synagogan och hoppet om svensk tillhörighet	20
Begravning i snöklätt Stockholm	28
Judisk roll i moderna Stockholm	36
Hemmet: borgerskapets scen	40
Judiska kvinnor utanför borgerskapet.	48
Kvinnorna i det judiska Stockholm	53
Ordlista	57
Judisk högtidskalender	60
Att läsa vidare.	62

Företal

SVERIGES NATIONELLA MINORITETER judar, romer, sverige-finnar, tornedalingar och urfolket samerna har alla en lång historia i Stockholm. Ändå finns få tydliga spår av deras närvaro i Stadsmuseets samlingar. Samlingarna är stadens minne. Föremål, fotografier, konst och dokument vittnar om förflutetens urbana landskap och erfarenheter. Som alla minnen är de fragmentariska och bristfälliga. Spår från de nationella minoriteternas historia utmärks av brist; både på faktiska lämningar och på kunskap om det som trots allt finns. Det är en historia som präglats av exotisering, förföljelse, splittring och förtryck – men också av handel, utbyte, kamp och samhörighet. En myllrande och rik berättelse som måste få ta plats.

När Stadsmuseet mellan 2020 och 2022 fick möjlighet att arbeta med att synliggöra denna bitvis undanskymda del av stadens minne, valde vi att lägga tonvikt på att berika samlingarna. I ett kunskapsuppbyggande projekt som genomfördes av museets etnologer Minja Hjorth och Anna Juhlin i samverkan med minoriteterna samlades nya minnen, fotografier och föremål. En referensgrupp med personer som identifierar sig som tillhörande minoriteterna har varit en viktig del av projektet. Stort tack för ert tålamod med kunskapluckor och prövande arbetssätt, för att ni delat med er av ert kunnande och varit ett stort stöd. Stort tack också till alla ni som så generöst delat med er av minnen och be-

rättelser. Genom era bidrag inrymmer stadens minne nu många fler röster.

Insamlat material lade också grund för en utställning. Titeln ”Vems är du?” är en vanlig fråga för att identifiera någon utifrån en släkt eller en plats. Staden har historiskt sett varit en miljö där sådana band kapas. För andra blir rötter och arv viktigare. Programverksamhet i samverkan med minoriteterna har berikat utställningen med fördjupningar kring ämnen som berättande, språk, kulturella uttryck och släktforskning.

Till projektet knöts även en forskargrupp. Forskare skrev sammanfattningar utifrån rådande kunskapsläge och sina skilda discipliner. I syfte att ytterligare sprida kunskapen om Sveriges minoriteter publicerar *Stockholmia – forskning och förlag* nu de underlagen.

I denna skrift berättar Maja Hultman, kulturhistoriker och fil dr i historia, om judisk närvaro i Stockholm sedan 1700-talet. Utgångspunkt för berättelsen är en rese-koffert med svenska nationaldräkter som packades 1787 inför ett bröllop i tyska Mecklenburg. Historien är vindlande och oupphörligt intressant, den rör sig mellan förtryck och förföljelser och stora framgångar inom handel och ekonomi. Historiska porträtt där det förflutnas människor kommer nära vittnar om starka kulturbärare, stolthet, individuella strategier och tillhörighetens betydelser. Bodil Persson, etnolog och antikvarie Sörmlands museum, har fungerat som granskare av denna text. Stort tack!

Stockholm i juni 2022

För Stockholmia – forskning och förlag

Rebecka Lennartsson

Ett judiskt bröllop i svensk anda

ÅR 1787 PACKADES fem svenska nationaldräkter ner i en resekofert i Stockholm. De skulle bäras på ett judiskt bröllop i tyska Mecklenburg. Brudgummen Nathanael Aaron var son till Aaron Isaac, den förste jude som fått bo och praktisera sin religion i Sverige, och skulle snart gifta sig med sin trettonåriga kusin Rahel (Recha) Abraham (1773–1839) i hennes hemstad Schwerin. Inför bröllopgästerna i den lite bortglömda och omoderna småstaden bar brudgummen, hans far och syster samt bruden och brudföljet de svenska dräkterna. Kläderna signalerade tydligt stockholmsjudarnas stolthet över sin svenska tillhörighet, men vad tänkte barnet Recha när hon tog på sig den ljusblå klänningen och vandrade upp till *chuppa*?* Innan hon ens satt sin fot i Sverige poängterade brudklänningen att Recha genom sitt giftermål nu tillhörde det svenska samhället.

Brudparets föräldrar hade med stor entusiasm planerat giftermålet. Aaron Isaac beskriver i sina memoarer sin roll som energisk matchmaker inom Stockholms judiska grupp. Vilka känslor Recha hade för brudgummen och giftermålet finns dock inte bevarat i några källor. Däremot blev bröllopsdagen i Schwerin uppmärksam i hennes nya hemland. Bröllopsannonsen publicerades utomlands och nyheten plockades upp av svenska tidningar. I början av oktober nåddes Sverige av kungörelsen om bröllopet:

* För judiska termer, se separat ordlista.

Den 19 [september] blev Kongliga Swenske Hof-Jouweleuren, och Hof-provideuren hos H. K. H. hertigen av Ostergothland, herr Nathanael Aaron, en son af förra Juden-Senioren i Bukow, och nuwarande Jude-Hauptmannen, herr Aaron Isaac, ifrån Stockholm, högtideligen sammanwigd här i Schwerin, med den ansedda Köpmannens och Jude-Seniorens, herr Abraham Brutzens doter, Demoiselle Rahel: hwarwd det i sonnerhet förtjenar at anföras såsom något här i Schwerin aldrig tillsföre af någon sedt, at icke allenast brudparet, utan ock brudgummens Fader och Syster, såsom Brudledare, infunno sig under Brud-himmelen uti Swenska nationaldrägten.

Tidningsannonsern var unik i sitt slag. Aldrig tidigare hade ett judiskt bröllop annonserats i svenska dagstidningar och därmed blivit en del av den svenska offentligheten.

I jämförelse med judiska män har judiska kvinnor historiskt sett inte haft en lika stor plats i Stockholms offentlighet. Men Recha var inte det enda undantaget. I det här kapitlet kommer vi, förutom Recha, även få lära känna de välbärgade kvinnorna Sophie Bonnier (1811–1874), Mathilda Davidson (1829–1912), Rosa Nachmanson (1852–1916), Irene Strauss (1886–1956) och Jeanette Ettlinger (1881–1956), liksom några av de kvinnor som levde under sämre ekonomiska förhållanden i Stockholm. Vi får stiga över tröskeln till deras hem men också följa med dem på bland annat Stora synagogans invigning, en begravning och under shoppingrundor gjorda mellan 1700-talets slut och andra världskrigets inledning. Recha och de övriga namngivna kvinnorna ovan hade stora ekonomiska möjligheter att delta i och påverka sitt närområde, men överlag var judiska kvinnor oumbärliga för familjelivet, för den judiska gemenskapen och i viss mån för det större Stockholm. Genom kvinnornas livsberättelser får vi en överblick över Stockholms första 150 år av judisk historia.

De första judarna i Stockholm

NÄR DEN NYGIFTA Recha flyttade till Stockholm var den judiska gemenskapen i staden liten. Rechas svärfar Aaron Isaac hade flyttat från Mecklenburg till Sverige 1774 och året efter fått Gustav III:s tillåtelse att både bosätta sig i landet och att utöva de ritualer och traditioner som judendomen påbjuder. Även om enstaka judar hade bott och arbetat i Sverige under medeltiden kunde deras religion aldrig praktiseras. Före 1790-talets slut finns det till exempel inga bevis för att en *minjan* kunde formas, eftersom det behövs minst tio män till det. De judar som anlände till Sverige från och med 1686 tvingades dessutom konvertera till kristendomen om de ville bo kvar, ofta genom storslagna offentliga dop. Det mest kända exemplet är det så kallade stora judedopet i Storkyrkan den 29 september 1681, då två judiska familjer frivilligt döptes med det svenska kungaparet som vittnen. I andra europiska länder hade judar sedan medeltiden, på grund av myten om judarnas inneboende känsla för affärer, blivit inbjudna till olika städer för att främja lokal handel och ekonomi. Influerad av de revolutionära strömmarna i Frankrike ville inte Gustav III vara sämre, varför även Aaron Isaac fick bjuda in släktingar och vänner till Stockholm. År 1776 fick den lilla gruppen också anlägga en begravningsplats på Kungsholmen i huvudstadens utkant, och nästan tjugo år senare sattes en permanent synagoga upp på Sjalagårdsgatan 19 i Gamla stan.

År 1782, bara fem år innan Recha anlände till Stockholm, infördes det diskriminerande *judereglementet* som bland annat förbjöd judar i Sverige att bo utanför Stockholm, Norrköping och Göteborg. Judar som flyttade till Sverige behövde äga tvåtusen riksdaler och de som redan bodde i landet fick inte gifta sig med någon utanför den judiska gruppen, bli riksdagsmän eller arbeta inom skråväsendet, ett organisatoriskt monopol för hantverkare.

Den judiska gruppen fungerade enligt svensk lag också som en nation i nationen. De hade egna sociala lagar och en religiös domstol där familjeärenden löstes. Synagogan blev ett judiskt centrum. *Rabbinen* och *shochet* bodde i huset, de judiska barnen gick till skolan på övervåningen och man kunde köpa både *kosher*-kött och *matza* till *pesach*. Kanske var det av tacksamhet för att Gustav III tillät dem bo i Stockholm som Aaron Isaacs familj bar kungens nationaldräkt under Rechas bröllop, men den judiska grupp som Recha blev en del av var socialt och religiöst distanserad från det övriga svenska samhället. Det var oftast i rum med ekonomisk innebörd – handelsbutiker, fabriker och grosshandlarsarbeten – som judar och icke-judar möttes i Stockholm.

Många av de tidigaste judarna i Stockholm jobbade som köpmän eller hantverkare inom yrken utanför skråväsendet. Aaron Isaac var till exempel sigillgravör och leverantör till svenska armén under det svensk-ryska kriget mellan 1788 och 1790. Rechas man Nathanael Aaron arbetade i faderns butik. Hans tid där blev emellertid kort. Under resan hem från bröllopet i Schwerin drog han på sig en förkylning och ett år senare avled han. Recha blev änka och ville bo kvar i Stockholm. Som kvinna stod hon dock under sin svärfar Aaron Isaacs beskydd, och hennes önskan om att inte behöva gifta om sig föll inte i god jord. När Aaron Isaacs affärskompanjon Isaac Michaelsson blev änkling efter Aaron Isaacs dotter Esters död

Porträtt av Recha Michaelsson, målat av Johan Olof Södermark. Foto: Erik Månsson, Judiska museet.

tvingades Recha efter många diskussioner gifta om sig med den nitton år äldre mannen.

Det vi vet om Rechas liv med sin andra man är att hon tog hand om både bonusbarn och egna barn. Troligtvis hade hon även en aktiv roll i Isaac Michaelssons handelsbutik. När han avled 1825 tog hon ensam över ansvaret för både de judiska och icke-judiska

anställda, liksom uthyrningen av rum och våningar i hemmet på Ferkens gränd 4 i Gamla stan. Recha var inte bara en framgångsrik affärskvinna, hon blev också välkänd för sina generösa bidrag till stadens fattiga och för sin vänliga personlighet. Tack vare henne skapades mötesplatser mellan judar och icke-judar i huvudstaden.

De få källor som berättar om Rechas liv – Aaron Isaacs memoarer och ett par nyhetsartiklar från 1838 och 1839 – pekar på att hon var en person med både pondus och mjukhet. Porträttet på henne visar en stilig och välklädd dam vars allvarliga min är på väg att spricka upp i ett leende. Medan Aaron Isaac beskriver henne som känslösamt obehärskad när hon inte vill gifta om sig, målar tidningsartiklarna upp en kvinna som med framgång är en del av både det judiska Stockholm och den svenska majoritetens Stockholm. Recha var en betydande ekonomisk och social aktör under 1800-talets början, skicklig på att driva företag och skapa vänskapliga kontakter. Hon brydde sig inte enbart om den judiska gruppen utan visade genom filantropiska och ekonomiska handlingar att hon även såg sig som en del av det större samhället, precis som hennes första bröllopsklädsel deklarerade nästan fyrtio år tidigare.

Svensk eller jude, eller både och?

IDAG HAR DET gått nästan 250 år sedan Recha anlände till Stockholm. I jämförelse med många andra europeiska städer är den svenska huvudstadens judiska historia trots det kort. Judar har bott i Europa i över tvåtusen år och innan Förintelsen fanns det städer där judar hade bott i över tusen år. Men i likhet med andra europeiska judar har Sveriges judar levt under rumsliga, ekonomiska och sociala tvång, restriktioner och inskränkningar. De har tvingats bo i avgränsade områden, uteslutits från professionella banor och blivit utsatta för våld och antisemitiska trakasserier, ibland med dödlig utgång. Men trots svåra levnadsförhållanden har judar i både Europa och Sverige varit betydelsefulla för sina städers och nationers framåtskridande. Judiska stockholmare har bidragit till huvudstadens ekonomiska utveckling, dess utvidgade infrastruktur, trendiga shoppingupplevelser och kulturella utbud – vilket bara är några få exempel på deras oersättliga inslag.

Förutom att tillvaron för judarna i Stockholm präglades av Sveriges lagar, påverkades de också av huvudstadens unika karaktär och miljö – särskilt vad det gäller det lokala livet och de vardagliga upplevelserna. Närheten till den kungliga familjen och Sveriges politiska maktcentrum hade en särskild effekt på dem. Stadens utbredning på malmar och öar har till exempel influerat både boständemönster och identitetskonstruktioner. Stockholm har historiskt sett varit den mest lockande staden för judar i Sverige att

bo i, men interna skillnader mellan olika religiösa och kulturella praktiker inom gruppen har påverkat deras lokala liv. Judiska stockholmare har formats av Stockholm och Stockholm har formats av sin judiska befolkning.

Vi har redan fått följa Recha och hennes liv i ett Stockholm präglad av judereglementet och av det judiska centrumet i synagogan på Själagårdsgatan. Trots en påtryckt social segregation och stark judisk identitet hade hon ett stort engagemang för icke-

Torah-sköld i silver från 1796. Skänkt av David Hirsch Strelitz till Mosaiska församlingen i Stockholm. Foto: Judiska museet.

judiska stockholmare, och skapade mötesplatser för judar och icke-judar i sin handelsbutik och i sitt hem. Rechas handlingskraft var representativ för den judiska grupp som bodde i Sverige från slutet av 1700-talet. Judiska köpmän producerade och levererade tyg och segeldukar till svenska armén och var hovleverantörer av specifika handelsvaror till den kungliga familjen. Det fanns ett stort intresse av att vara en del av det svenska samhället och att därför stötta nationella angelägenheter. *Torah*-skölden som användes i Stockholms synagoga bar till exempel Sveriges krona (dock utan det traditionsenliga korset) för att demonstrera judarnas känsla av och förhoppning om svensk tillhörighet.

Under de snart 250 år som Stockholm har varit ett hem för judar har de, precis som Recha gjorde under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, försökt kombinera judiska traditioner med sitt liv i det svenska samhället. När inskränkningar har införts som hindrat utövandet av grundläggande religiösa traditioner har de behövt fundera över hur de skulle kunna fortsätta praktisera judendomen – om det ens var möjligt. Lagen mot slakt av djur utan bedövning som trädde i kraft 1935 hindrade *schechita* och gjorde det svårt att få tag i kött som godkänts inom ramen av *kashrut*. Debatten om omskärelse som tog stor plats i svensk media 2019 var också ett potentiellt hot mot det judiska livet i Sverige. Enligt religiösa påbud markeras männens judiska identitet under *b'rit mila*.

Men även om den religiösa praktiken inskränkts av svenska lagar har den varit en konstant del av det judiska livet i Stockholm. Nya forskningsrön visar att religiösa uttryck relaterade till judendomen var viktiga under både 1800- och 1900-talet. Att den judiska gruppen ville bli en del av den nationella gemenskapen stod inte i kontrast till ett rikt judiskt liv. De judar som tog svenska namn, engagerade sig i filantropi relaterad till samhällsfrågor och

nationalkultur eller anammade vissa kristna uttryck under gudstjänsterna i synagogan hade inte nödvändigtvis en svagare judisk identitet. I judarnas ögon kunde den judiska tillhörigheten och den svenska nationaliteten existera sida vid sida.

Det judiska hoppet om en symbios med det svensk-lutherska samhället har ideligen punkterats av våld och rasistiska påhopp, pådrivna av en antisemitism som ständigt ändrar skepnad. Den kristna traditionen uppmuntrade under hundratals år en religionsbetingad antisemitism som attackerade det judiska livets religiösa dimensioner. Under 1800- och 1900-talen omvandlades den ideologin till att först baseras på biologiska aspekter för att senare länkas samman med politiska rörelser. Hatet mot judar i Stockholm har därför utformats utifrån olika tankeströmningar, vilket gjort att de ständigt försökt utforma nya strategier för att övertyga den lutherska majoriteten om sin svenskhet och nationella tillhörighet. De har konverterat till kristendom, låtit barnen gå i svensk skola eller arbetat utanför den detaljhandel som var förknippad med deras grupp.

Det är i detta spänningsfält som många av Stockholms judar har befunnit sig sedan 1774. De har velat vara både judar och svenskar, men mötts av inskränkningar av sin minoritetskultur och hållits utanför den svenska nationalidentiteten. Judiska kvinnor mötte dessutom ytterligare motstånd. Varken de eller icke-judiska kvinnor i Sverige hade rösträtt fram till 1919, det var inte socialt acceptabelt för dem att röra sig ensamma utomhus och de var i regel ekonomiskt omyndiga. Fram till andra hälften av 1900-talet hade judiska kvinnor dessutom en mycket mindre roll utanför hemmets väggar. Det var männen som enligt religiöst påbud behövde närvara vid och medverka i ritualer inom synagogan. Kvinnorna var ansvariga för de traditioner som praktiserades inom familjen. Judiska kvinnor kan därför historiskt betraktas som en

minoritet inom minoriteten. Deras liv i Stockholm balanserade både mellan svensk majoritet och judisk minoritet, och mellan manliga normer och kvinnors begränsningar. Men liksom Recha utmanade många av dem samtidens konventioner om vilka roller man skulle och kunde ha som judisk kvinna.

Historiska källor och objekt länkas oftast till centrala figurer inom olika samhällsgrupper och berättar därmed om främst intellektuella eller ekonomiskt välmående män. Men det finns kreativa forskningsmetoder som möjliggör insyn i exempelvis judiska kvinnors liv. Ett flertal forskare har undersökt den roll som kvinnor spelade i såväl judiska gemenskaper som i ekonomiska aktiviteter under 1900-talet. Fram träder kvinnor som likt Recha aktivt format sin omedelbara närhet. De har påverkat Stockholms fysiska miljö och skapat sociala och kulturella rum som sammanfört både judar och icke-judar.

Flera av de kvinnor vi besöker här byggde genom sitt sociala och ekonomiska kapital upp institutioner, byggnader och hem i vilka just deras ideala förening mellan judiskhet och svenskhet var representerad. Alla upplevde de spänningen mellan sina judiska traditioner och behovet av anpassning till det svenska samhället, även om de individuellt navigerade mellan fälten. Det finns olika mycket källmaterial bevarat från deras respektive liv, men genom att kort ägna oss åt dem alla kan vi förstå hur och i vilken mån de var aktiva och hur de påverkade både judiskt liv och det större samhället i Stockholm. De nedslag vi gör tar oss genom både lokala och nationella begivenheter, händelser som påverkade både judarnas upplevelser av huvudstaden och deras levnadsvillkor i den. Kvinnorna upplevde såväl segregation som emancipation och antisemitism. Ofta alla tre samtidigt. Detta blir tydligt när vi beger oss tillbaka till Rechas hem på Ferkens gränd 4 i september 1838.

Upploppen under sommaren 1838

NÄR SKYMNINGEN omfamnade Stockholm den 10 september 1838 var gatorna tomma och tysta. Det var ett gott tecken. Under de senaste veckorna hade huvudstaden pyrt av irritation och ilska. Uppretade stockholmare hade samlats under kvällarna och nätterna, tågat genom gator och vandaliserat människors hem. Kravallerna hade dels orsakats av fängelsedomerna mot författaren Magnus Jacob Crusenstolpe, dels av avskaffandet av judereglementet. Karl XIV Johan hade blivit starkt kritiserad för att ha dömt den skrivande kritikern till majestätsbrott i juni, och därmed inskränkt tryckfriheten i Sverige. De revolutionsliknande upploppen kring Kungliga slottet hade krävt militär insats och två personer hade omkommit i skottlossningarna. För att inte spä på folkets irritationer hade regeringen hemlighållit sitt upphävande av judereglementet i nästan två månader. Men när beslutet till slut tillkännagavs den 10 augusti började upploppen igen, den här gången riktade mot judarna.

Egentligen var avskaffandet av judereglementet en positiv händelse för Stockholms judar. Kommerskollegiet, ansvarigt för Sveriges utrikeshandel, ansåg att en utökad judisk företagsamhet skulle främja svenskt näringsliv, i enlighet med myten om judarnas finansiella begåvning. Kungen och regeringen var samtidigt intresserade av att utvidga religionsfriheten. De ansåg att judiska invånare borde ha samma möjligheter till utbildning och arbete

som övriga medborgare. Efter en lång utredning föreslog Kommerskollegiet till slut att judarna skulle få bo fritt i landet, bygga synagogor där de önskade samt ha likvärdiga näringslivsrättigheter. Däremot skulle de inte få inneha vare sig rösträtt, fastighet på landsbygden eller statliga ämbeten. Landshövdingar och statsmagistrat var positiva till de nya lagarna, medan borgarståndet och handelsmännen var rädda för konkurrens.

Rädslan för ekonomisk konkurrens, ilskan mot kungen och underliggande antisemitism antände folkets frustration när nyheten om judereglementets avskaffande tillkännagavs. Media och folket på gatorna exploderade i missnöje. Tidningar spred falska rykten om att den judiska församlingen tänkte sätta upp byster av kungen och Kommerskollegiets president Carl David Skogman på synagogan i Gamla stan. Under flera dagar i slutet av augusti samlades människor – mestadels gesäller och lärpojkar – vid Järntorget i Gamla stan för att sedan ge sig ut i staden och kasta sten mot byggnader och hem. Carl David Skogmans namn ekade på gatorna, men framför allt var det ”judarna” som den arga hopen skrek efter. Stora folkmassor samlades kring hem som tillhörde välkända judiska personer. Tegelstenar kastades mot fasader och fönster. Ljudet av krossat glas fyllde gatorna och hemmen. Under en enda natt krossades fyrtiosju fönsterrutor och senare hittades femtioåtta stenar inne i lägenheterna.

Den rädsla och osäkerhet som Stockholms judar måste ha känt under upploppen sommaren och den tidiga hösten 1838 bör inte tonas ner. Det var inte bara deras juridiska plats i samhället som hotades, utan också deras hem, ägodelar och liv. Vi kan bara föreställa oss hur skräckinjagande det måste ha varit att i mörkret utanför sitt hem skymta skuggorna av folkmassan och höra de arga ljuden från skrikande människor. Vad gjorde judarna under dessa attacker? Gömde de sig längre in i lägenheterna när människor-

na utanför krossade fönstren och tegelstenar och glassplitter haglade in över golven? Var de oroliga för att männen skulle ta sig in genom portdörren och slå sönder deras hem? Var judarna i Stockholm rädda för att mista sina liv under dessa nätter?

I början av september lugnade upprorsmakarna ner sig. Kanske kunde judarna slappna av i det korta andrummet, kanske väntade de oroligt på ytterligare attacker. Kvällen den 10 september började lugnt, men klockan tio på kvällen började ett tjugotal personer röra sig genom Gamla stan. Under loppet av en dryg timme vandaliserades ett flertal judiska hem innan folkhopen anlände till Rechas hus på Ferkens gränd 4. Kanske låg den sextiofemåriga kvinnan och sov när den kom, kanske hade hon och familjen vakat varje kväll sedan oroligheterna började. Tittade de ut genom fönstren såg de en våldsamt växande folkhop. De skrikande människorna kastade stenar och tegelstenar mot husets andra våning och slog sönder ett dussin fönsterrutor.

Polisen fick aldrig tag på förövarna som vandaliserat Rechas hem. Ingen av alla de människor som skapat skräck för Stockholms judar straffades för sina handlingar. Dessutom backade regeringen i att vissa av de diskriminerande lagarna för judiskt liv skulle mildras. I motsats till Kommerskollegiets förslag fick judarna efter judereglementets avskaffande inte bo var som helst i landet. Men trots mediernas och stadsbornas våldsamma antisemitism i augusti och september 1838 uttryckte vissa personer sympati för judiska individer. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* formulerade sin sorg över hur Recha hade behandlats:

Våldet [har] utöfvats på sådana personers bostad, emot hvilka omöjligt någon den ringaste harm kunde anses äga rum, såsom t.ex. Enke-fru Michaelsson, ett äldre fruntimmer, så allmänt respekterad, att hon troligen icke har en enda ovän, och utom sin enskilda

umgängeskrets [är] endast känd för sin gifmildhet och välgörenhet emot fattiga.

Judereglementets avskaffande ledde inte till upplopp i andra delar av Sverige, vilket understryker de lokala händelsernas betydelse för en judisk persons upplevelser. Det var Stockholm som huvudstad som utlöste de antisemitiska attackerna. Om Karl XIV Johan inte hade bestraffat Magnus Jacob Crusenstolpe hade inte stockholmarna svarat med revolutionsliknande demonstrationer framför slottet, vilket i sin tur inte hade skapat den känslosamma grogrund som nyheterna om judereglementet byggde vidare på. Som stockholmsbo bodde Recha nära Sveriges maktcentrum, och kunde under en lång tid åtnjuta både politisk trygghet och möjligheter till viktiga sociala kontakter. När förtroendet för den politiska makten sjönk i staden och dessutom sammanföll med antisemitiska uttryck, blev Stockholm däremot det värsta stället i Sverige att bo på som jude. Recha och hennes judiska fränder förvandlades enkelt till syndabockar för stockholmarnas missnöje. Trots sina insatser för det svenska samhället räknades inte Recha som svensk.

Stora synagogan och hoppet om svensk tillhörighet

ÅRTIONDENA EFTER judereglementets avskaffande präglades, trots de antisemitiska attackerna 1838, av ett långsamt men stadigt lyftande av restriktionerna mot judarna. Under 1850- och 1860-talen fick judarna tillstånd att bo i vilken stad som helst, äga fastigheter på landsbygden, gifta sig med icke-judar och inneha det yrke de önskade förutom statsrådsämbeten och tjänster anslutna till kristen teologisk praktik. Judarnas politiska situation förbättrades, men samtidigt upplevde de det som svårt, om inte omöjligt, att bli en del av det svenska samhället. Den svenska nationalidentiteten var starkt kopplad till den lutherska tron. I hopp om att bli sedda som svenskar valde därför vissa judar att konvertera och döpa sig och därmed avsäga sig sin religiösa tillhörighet. Andra fick mod av den liberala utvecklingen i Sverige. I takt med att judarna gavs större plats i samhället vågade de börja visa upp sin judiskhet i det offentliga rummet.

Reformjudendomen, som utvecklades från den judiska upplysningsrörelsen *haskala* i Tyskland under 1800-talet, förespråkade att Europas judar skulle vara en del av både det moderna samhället och den judiska religionen. Genom att anpassa religionens praktik efter vissa kristna traditioner ansåg man att judendomen följde med i samhällets rationella utveckling. Rabbimerna och de

sekulära ledarna i Stockholms judiska församling anammade snabbt reformjudendomen, och allt eftersom tiden gick installerades en orgel i synagogan, blommor användes under begravningar och ritualen i synagogan för *bar/bat mitsva* introducerade inslag från den kristna konfirmationen. Detta var ett nytt sätt att vara judisk på.

Familjen Hirsch, känd för sitt starka humör och ansenliga förmögenhet från kattun- och silkesindustrier, var en av många familjer i Stockholm som anammade den nya trenden. Femtio-tvååriga Sophie Bonnier, en av familjemedlemmarna, ställde i ordning sin niorumslägenhet på Drottninggatan 11 i mars 1863 för ett stort evenemang som skulle möjliggöra byggandet av en reforminspirerad synagoga. Sophie själv beskrevs av samtida vänner som "en dam av stor distinktion och fågring". Hennes första man dog i ung ålder varefter hon gifte om sig med Adolf Bonnier, en välkänd judisk bokförläggare i Stockholm. Deras enda barn Isidor studerade på Stockholms Lyceum, tillsammans med bland andra den kommande litterära stjärnan August Strindberg.

Sophie hade tillsammans med sin svägerska Paulina Hirsch och den ekonomiskt oberoende Rosalie Rubenson planerat en auktion med tillhörande modevisningar. Trion hade bett medlemmar inom Mosaiska församlingen att donera handarbeten, broderiarbeten och föremål, och 203 objekt hade till slut skänkts till den kommande auktionen. Det var barnkläder, dockor, påslakan, vaser, dukar, pennfodral, mattor, väskor, broderier, dynor till fönster och soffor, tofflor, pallar, lampdekorationer och kragar. Rosalie Rubenson tog med sig ett etui för tändstickor, två korgar, en sjal och ett cigarrfodral, medan Paulina Hirsch bidrog med en korgstol med tillhörande dyna, nattkläder och barndamasker. Till och med Sophies man och son donerade föremål: Gamla testamentet på hebreiska och svenska, och ett akvarium.

Listan över donationerna trycktes i en skrift som döptes till "GÅFVOR" och som köptes för femtio öre av varje person som närvarade vid modevisningarna och auktionen på Drottninggatan 11. Under de första två dagarna visades föremålen upp i Sophies hem för de förnämsta av de 900 judar som på den här tiden bodde i Stockholm. På tredje dagen, den 23 mars 1863, auktionrades objekten ut till högstbjudande. Ungefär åttio personer deltog i budgivningen. Tretton av dem köpte över fem föremål var. Bokförläggaren Isaac Marcus och restaurangägaren Wilhelm Davidson köpte flest föremål, medan en bönbok klubbades igenom för hela 130 riksdaler. Sist av allt ropades hammaren ut. Tillsammans donerade besökarna som samlats i Sophies hem över 8 000 riksdaler till byggandet av en ny synagoga.

Det intresse som Sophie, Paulina Hirsch och Rosalie Rubenson visade för en platsbyggd synagoga var symptomatiskt för samtiden i både Sverige och Europa. Något årtionde tidigare hade deras religionsfränder i Göteborg och Norrköping byggt nya religiösa byggnader som stolt och tydligt markerade deras närvaro i de svenska städerna. Ute i Europa hade stora synagogor för judendomens olika inriktningar uppförts sedan 1840-talet. Byggnaderna manifesterade fysiskt judarnas hopp om att under en tid av liberal framväxt inkluderas i samhället. Dock var det den lokala, urbana miljön som definierade arkitekturen och bestämde var de färdiga byggnaderna placerades.

Sophie och hennes vänner drömde om en synagoga som arkitektoniskt och geografiskt kunde uttrycka inte bara judisk närvaro i utan också judisk tillhörighet till den svenska nationen. Av de alternativa byggnadsplatserna låg den tomt som till slut användes på Wahrendorffsgatan 3, närmast statyn av Gustav II Adolf – höjden av svenskhet! Vissa inom församlingen tyckte dock att läget på den sömniga sidogatan till Kungsträdgården inte var tillräck-

Synagogan, Wahrendorffsgatan 3, 1943. Foto: Lennart af Petersens, Stadsmuseet i Stockholm.

ligt synligt i huvudstaden, men den färdiga byggnaden kom att tala tillräckligt tydligt. Mosaiska församlingen hade anställt Fredrik Wilhelm Scholander, Sveriges mest kända arkitekt, för att rita den nya synagogan. Den icke-judiska arkitekten valde en design som flörtade med samtidens intresse för pågående utgrävningar i Mellanöstern. Synagogan konstruerades som en rektangulär byggnad med raka linjer, prydd med smala fönster, ett dekorativt rosettfönster åt öster och ett utstående, detaljrikt tak. Tidningarna beskrev synagogan som ett "stätlig[t] andaktshus" och "ett af de intressantaste och skönaste monumentala byggnadsverk som un-

der vår tidsålder blifvit i vårt land uppförda”, men prisade framför allt Fredrik Wilhelm Scholanders karriär. Även om synagogan uttryckligen anspelade på judiskhet var det den icke-judiska arkitekten som svensk media ansåg vara huvudpersonen.

Judarna i Stockholm använde synagogan för att med arkitektoniska och geografiska medel övertyga stockholmarna om samhörigheten mellan den judiska religionen och den nationella gemenskapen. Det rumsliga meddelandet upprepades genom tal och sånger under invigningsceremonin. Den 17 september 1870 satt Sophie Bonnier på kvinnornas läktare i synagogan, iklädd sina finaste kläder. Medlemmar i den judiska församlingen och åttiofyra inbjudna gäster – riksdagsmän, borgmästare, poliskommissarier, präster och baroner – satt i de främsta, nya bänkarna framför aron *hakodesh*. Tillsammans upplevde de invigningsritualerna av synagogan. De lyssnade på rabbinen Louis Ludwig Lewysohns predikan och på religiösa hymner, skrivna av organisten John Jacobsson och framförda av synagogans kör eller av den kända operasångerskan Jeanette Jacobsson. I det utgivna programhäftet kan vi läsa att rabbinen uppmanade de judiska åhörarna att ”här skola vi bedja som *Israeliter*, derute skola vi verka företrädesvis som *menniskor*, som *menniskor med* alla andra och *för* alla andra”. Han underströk att synagogan – den fysiska manifestationen av judendomen – skulle fostra Stockholms judar till att bli välutbildade och själsliga medlemmar av den svenska nationen.

Louis Ludwig Lewysohns övertygelse om judisk tillhörighet till Sverige grundade sig inte enbart på hoppet om en förbättrad juridisk jämställdhet. Samma år som synagogan på Wahrendorffsgatan invigdes trädde även den i riksdagen genomröstade emancipationen i kraft. Judarna betraktades nu enligt lag som rättmätiga svenskar. Synagogans invigning i september 1870, sade rabbinen, tog plats samma år som

ett af de skönaste blad inskrefs i Sveriges kulturhistoria. Detta årtal är ock inristadt öfver ingången till vårt nya tempel; upplyftande minnen skola knytas vid detta årtal, ej blott för oss, mina trosbröder, utan ock för alla andra fosterlandsvänner, för hvarje menniskövä, för hvarje vän af rätt och sanning!

Rabbinen använde sig även av emancipationens retorik. Ord som "jude" eller "synagoga" hördes aldrig under invigningspredikan. Det var de mer generella uttrycken "tempel" och "gudshus", samt den historiska benämningen "israelit", som ekade i den nya byggnaden. Ordvalen bidrog till att forma bilden av nationell samhörighet och religiös symbios. Namnet på den judiska gruppens ledningsorgan i Stockholm – Mosaiska församlingen – speglar också hur det judiska språkbruket anpassades för att stödja integrationsprocessen.

Sophie Bonniers agerande under det sista årtiondet innan den judiska emancipationen i Sverige visar hur införstådd hon var i de rådande, hoppfulla omständigheterna och vilka uttryckssätt hon och hennes judiska fränder kunde använda för att påverka utvecklingen. Byggandet av synagogan i Stockholm handlade delvis om att skapa ett större gudshus för en växande judisk befolkning, men det handlade också om att manifesteras det judiska hoppet om politisk jämställdhet och nationell inkludering. Sophie använde sig av den sociala makt hon som borgerskapshemmafru åtnjöt, och kunde genom auktionen i sitt hem bistå byggandet av synagogan som en symbol för judarnas framtidstro. Även om hon socialt befann sig i maktens periferi, och inte var involverad i vare sig införskaffandet av tomten på Wahrendorffsgatan, kommunikationen med arkitekten och byggherren eller i de offentliga ritualerna under invigningsceremonin, var hon under byggnadsprocessen en viktig person inom den Mosaiska församlingen.

Begravning i snöklätt Stockholm

SYNAGOGAN BLEV EN tydlig manifestation av judarnas närvaro i Stockholm. Även om Wahrendorffsgatan inte var trafikerad kunde flanörer av båda könen i både Kungsträdgården och Berzelii park skymta det annorlunda taket och rosettfönstret. Synagogan blev en fysisk påminnelse om Stockholms judar. Stadsbilden förändrades – både materiellt och i människors föreställningar.

Allt eftersom åren gick besökte icke-judiska reportrar synagogan och rapporterade om dess färgsprakande interiör och om pågående ritualer till resten av Stockholm. Vissa artiklar anammade det antisemitiska narrativet och beskrev gudstjänsterna med en exotisk och ofta främlingsfientlig ton. En typ av händelse som drog till sig många journalister och stor publik var begravingarna av välkända judiska borgerliga män. Dessa offentliga tillställningar ägde inte rum särskilt ofta. Endast ett tjugotal hölls mellan emancipationen 1870 och början på andra världskriget. Dock blev dessa tjugo begravingar storslagna evenemang med ofta långa begravningsprocessioner. Tåg med droskor, vagnar och människor rörde sig utmed huvudstadens mest centrala gator. Dessutom fick judiska familjer och begravningsällskapet *chevra kadisha* tillsammans chansen att planera musiken och ritualerna som skulle framföras inför icke-judisk publik i synagogan och på Norra begravningsplatsen i Solna.

Den allra första begravingen i den nya synagogan hölls för Mo-

Interiör av synagogan på Wahrendorffsgatan, foto: Joh. Jaeger, okänt årtal. Stadsmuseet i Stockholm.

saiska församlingens avlidne föreståndare Henrik Davidson den 21 februari 1895. Hans fru Mathilda Davidson var yngre syster till Paulina Hirsch, som hade anordnat den filantropiska auktio-

nen över trettio år tidigare. Mathilda hade genom sitt äktenskap behållit den sociala status som förknippades med hennes far, den tidigare föreståndaren Lesser Meyerson. Båda männen hade varit betydelsefulla i byggandet av den nya synagogan och för den Mosaiska församlingens utveckling. Lesser Meyerson hade arbetat som sidenfabrikör och grosshandlare och Henrik Davidson hade bland annat varit bankdirektör, ledamot i Stockholms stadsfullmäktige och generalkonsul i Danmark. Som dotter och fru till några av de mest betydelsefulla männen i såväl den judiska gruppen som i Stockholm levde Mathilda under goda sociala och ekonomiska förhållanden. Hennes hem på Östra Kungsträdgårdsgatan 2B, bara ett kvarter från den nya synagogan och mitt i Stockholms centrum, var rikt inrett med mönstrade tapeter, mörka tunga draperier, kristallkronor, stora tavlor med gyllene ramar, mjuka inbjudande fåtöljer och soffor och en blomvas på ett soffbord dolt under en vit, ren duk. Hemmet skulle, enligt den oskarianska stil som var på modet, vara personligt och ombonat, överöst med individuella detaljer, varmt och välkomnande. Men det fanns även ett sorgset inslag i Mathildas liv. När samtida kvinnor ofta födde många barn, var familjens första dotter Marie Louise länge ensambarn. I en av Mosaiska församlingens medlemsböcker kan vi se att ett syskon var dödfött och namnlöst, men att lillasyster Elin Bernhardina, född tolv år efter Marie Louise, överlevde.

Mathilda nämns aldrig i artikeln som *Dagens Nyheter* publicerade dagen efter hennes mans begravning. Hennes engagerade närvaro i det nyss nämnda fotografiet står i skarp kontrast till hennes osynlighet i artikeln. Där får läsaren möta synagogan, den stora folksamlingen, de förnämsta gästerna, rabbinen, begravningsprocessionen, det snötäckta landskapet och graven. Där ljuder också sorlet från den överfyllda synagogan, orgeln, organistens egenskrivna solosånger och rabbinen Gottlieb Kleins tal

över "en af de bästa män bland oss som gått bort". Rabbinen fortsatte med att "vi känna oss inför hans stoft som en enda sörjande familj" – Henrik Davidson sörjdes inte som Mathildas man, utan som en stockholmare. Han tillhörde alla i Stockholm – judar och icke-judar, nära släktingar och avlägsna kollegor – och begravningens ritualer och musik reflekterade detta.

Synagogan fylldes till brädden inför begravningen som började klockan två på eftermiddagen. Också utanför trängdes folk trots att det låg snö på marken. Poliserna var på plats. Enligt artikeln var de allra flesta som deltog i begravningen judar och det pekades noga ut att varje man bar *kippa*. Framför allt radade reportern upp de förnämligaste gästerna: hovmarskalken greve Gustaf von Rosen med brodern greve Axel von Rosen, friherren Erik Palmstierna, den danske ministern och diplomaten Johan Hegermann-Lindenchrone och Sveriges före detta premiärminister greve Arvid Posse. Reportern noterade också apelsindoft, palmer och en enkel slät kista. Begravningspsalmerna var okända men "vemodsmättadt[e]" och "gripande". Mosaiska församlingens organist Erik Åkerberg hade skrivit en egen solosång som framfördes av en välkänd icke-judisk sångerska. Tvärt emot judisk tradition var kistan omringad av hundratals stora, praktfulla blomsterkransar placerade i fönster och på kandelabrar och pelare. Men det var kransen från Mosaiska församlingen som syntes bäst där den hängde med svarta band från talarstolen.

Henrik Davidsons begravning bröt mot ytterligare en judisk sed. Synagogor brukar inte användas till begravningar, men genom att förlägga stockholmarnas avsked till honom i den nya synagogan kunde församlingen poängtera den avlidnes judiska identitet. Synagogan och vissa av judendomens begravningsritualer bildade en judisk kuliss.

Platsen, ritualerna och musiken under begravningen kommu-

nicerade Mosaiska församlingens och Henrik Davidsons – och därmed troligtvis också Mathildas – självbild. Den icke-judiska publiken uppfattade tydligt de judiska inslagen och där kristna traditioner anammades såg Mosaiska församlingen till att de fick en judisk framtoning. Samtidigt fick de judiska ritualerna en mer generell prägel. En nationellt berömd kulturpersonlighet bjöds in för att sjunga och rabbinen använde sitt griftetal för att betona den avlidnes goda gärningar och ädla karaktär. Som ett bevis på familjen Davidsons och Mosaiska församlingens tillhörighet till Sverige spelade organisten sorgemusik på orgeln – kyrkans och reformjudendomens instrument – medan kistan bars ut ur den fullsatta synagogan.

Utanför synagogan stod en stor, svart begravningsvagn. Den var fem meter lång och nästan tre meter hög, med kuskbock och större bakhjul. Träet var svartmålat. Draperierna runt båren med tofsar längs med den övre kanten var lika mörka. De gyllenfärgade kallorna utmed begravningsvagnens sidor syntes därför tydligt, liksom *magen david* som omringades av blommorna. Mindre förgyllda detaljer vid taket och på bårens pelare ramade in vagnen. På taket var en föreställd stentavla karvad ur träet. Begravningsvagnen användes för att transportera avlidnas kistor till någon av de judiska begravningsplatserna och hade konstruerats för Mosaiska församlingen på 1840-talet. Liksom de kristna kyrkoförsamlingarna ville den judiska gruppen ha en egen begravningsvagn och vagnens symboler visade tydligt att den inte tillhörde majoritetens troslära. De kristna begravningsvagnarna var också svartmålade men taket och sidorna var till skillnad från denna prydda med gyllene keruber. När Henrik Davidsons kista placerades på den judiska begravningsvagnen och långsamt rullade genom staden mot Norra begravningsplatsen kunde alla som promenerade på gatorna eller tittade ut genom husens fönster se den judiska stjärnan.

Mosaiska församlingens begravningsvagn från 1840-talet. Finns bevarad i Stads-
museet i Stockholms samlingar.

Den stora processionen måste ha dragit till sig folks uppmärksamhet. Efter begravningsvagnen åkte tre vagnar fullastade med blomkransar från synagogan och över femtio ekipage följde efter. Mathilda satt troligen i en av droskorna närmast efter blomstervagnarna. Färden till Norra begravningsplatsen borde ha tagit över en halvtimme. Utanför vagnen gled den snöklädda Kungsträdgården och de moderna husfasaderna på Norrlandsgatan, Tegnérgatan och Drottninggatan förbi. Processionen Mathilda färdades i tillkännagav judisk närvaro i de mest moderna och centrala delarna av Stockholm. Den syntes och märktes, tog plats. Under de judiska, borgerliga begrävningarna kunde det svenska stadsrummet samexistera med judiskheten. Det var en fredlig symbios, avvikande från den antisemitism som annars uttrycktes i samhället.

Över hundra personer närvarade vid Henrik Davidsons gravsättning. Även nu samsades kristna och judiska traditioner. Rabbinen läste en bön på hebreiska och de judiska männen kastade varsin skopa jord på den enkla kistan, men kistan sänktes direkt ner i jorden och kvinnorna kastade ner blombuketter i graven – två kristna ritualer. Mathilda var sannolikt en av dessa kvinnor. Den kristna traditionen kan ha haft olika betydelser för henne. Kanske hade hon och Stockholms andra judar varit på så många kristna begrävningar att de börjat anamma denna typ av avsked. Kanske använde hon och de andra medlemmarna från Mosaiska församlingen blommor för att visa sin tillhörighet till det lutherska Sverige. Nyhetsartikeln redovisar inte anledningen till de kristna ritualerna, men en sak är tydlig. Begrävningarna för judiska borgerskapsmän var urbana evenemang som judarna i Stockholm använde för att genom religiösa ritualer, musikval och val av lokal praktisera, demonstrera och framföra en symbios mellan judiskhet och svenskhet. Under dessa begrävningar blev den ju-

diska gruppen och deras symboler och praktik temporärt självklara i det offentliga stadsrummet. Begravningsplanerarna – anhöriga, Mosaiska församlingen, *chevra kadisha* och ibland den avlidne själv – presenterade sina personliga versioner av kulturell symbios för den icke-judiska publiken. Vissa valde bort alla judiska ritualer medan andra i enighet med judisk tradition undanbad blomsterkransar.

Men begravingarna skapade även friktion. I februari 1931 ville borgmästaren Henning Elmquist hålla ett tal i synagogan under begravningsceremonin för arkitekten, ingenjören och filantropen Oscar Hirsch. De judiska ledarna kände sig tvingade att tillmötesgå hans förfrågan, även om de tyckte att endast religiösa budskap skulle predikas från synagogans podium. Även poliserna som närvarade vid Henrik Davidsons begravning indikerar en konflikt mellan den judiska minoriteten och den kristna majoriteten. Reportern förklarar aldrig varför poliserna finns på plats. Kan staten ha ansett det farligt att judarna samlades offentligt i en så stor grupp? Behövde de skyddas från antisemitiska attacker?

Mannens död var troligtvis en svår förlust för Mathilda, men hans begravning utvecklades till något mer än hennes personliga avskedsstund. När hon betraktade den fullsatta synagogan, färdades bakom blomstervagnarna och kastade sin blombukett i gravnen kanske hon reflekterade över att detta var en av de allra första gångerna som en judisk man offentligt, inför hela staden, hedrades som svensk och stockholmare. Begravningsvagnen som kistan med hennes avlidne man färdades med genom Stockholms gator blev en fysisk manifestation av mannens judiska och svenska liv. Byggt som kyrkans begravningsvagnar, men dekorerad med judiska symboler, var den ett tecken på stockholmarnas temporära acceptans av symbiosen mellan det svenska och det judiska.

Judisk roll i moderna Stockholm

SYNAGOGAN PÅ Wahrendorffsgatan, begravningsvagnen och de kortvariga begravningsprocessionerna var tydliga tecken på judarnas närvaro i Stockholm under sekelskiftet. Genom dem presenterades judarna – i enlighet med deras juridiska ställning – som svenskar med en judisk trosbekännelse. Men judiskt liv i Stockholm kan även utläsas i huvudstadens moderna topografi. Byggnader, institutioner och infrastruktur såsom banker, järnvägar, spårvägar, förorter, varuhus, sjukhus, arbetarbostäder, lägenhetshus och universitet planerades, finansierades eller drevs av judiska ingenjörer, bankmän, affärsmän, byggherrar, mecenater och filantroper.

Konserthuset var ett exempel på det judiska engagemanget i det svenska samhället. Den himmelsblå byggnaden vid Hötorget, ritad av arkitekten Ivar Tengbom och byggd mellan 1924 och 1926, var till stor del planerad och finansierad av judiska företagare och filantroper. Bland donatorer som Josef Sachs, en av grundarna till Nordiska Kompaniet, och advokaten och häradshövdingen Walter Philipson hittar vi även Henrik och Mathilda Davidsons syskonbarn Rosa Nachmanson. Rosa föddes som Rosalie Davidson och hennes fader var en av Sveriges mest kända restaurangägare. Familjen höll inte särskilt hårt på judisk praktik, såsom *kashrut* eller helgdagarna, men var en självklar del av det judiska borgerskapsnätverket. En av Rosas tio syskon blev Josef Sachs svärmor. En

Rosalie (Rosa) Davidson
(g. Nachmanson). Okänt årtal.
Foto: Selma Jacobsson. Judiska
museets samlingar.

annan syster var operasångaren Jeanette Jacobsson, som vi mötte tidigare under synagogans invigning. Rosa växte upp i en musikälskande familj med en stark ekonomisk och social ställning inom både den judiska gemenskapen och det större Stockholm. Som tjugofemåring gifte hon sig med Emanuel Nachmanson. I sitt hem skapade Rosa en mötesplats för konstnärer och konstlärare med ett särskilt fokus på musik, och paret donerade pengar till olika välgörenhetsprojekt. De fick inga barn och efter tjugofem års äktenskap dog Emanuel.

Parets gemensamma förmögenhet ökade under årens lopp. Ungefär tio år efter makens död hade Rosa en inkomst som bara femton personer (eller en procent) av medlemmarna inom Mosaiska församlingen kunde matcha. Hon var med andra ord en av

de rikaste kvinnorna i Stockholm. Under sin livstid fortsatte hon att bidra till olika välgörenhetsinsamlingar, både inom och utanför Mosaiska församlingen. Hon donerade bland annat pengar till grundandet och upprätthållandet av Konserthörsningen och blev hedersledamot i den 1908. Hon dog den 9 november 1916 och testamenterade ungefär en fjärdedel av sin förmögenhet till främjandet av konst och vetenskap. Dödsboutredarna beslutade att donationen skulle gå till byggandet av Konserthuset i Stockholm. Rosa blev därmed en av sammanlagt arton personer ur Stockholms judiska borgerskap som bidrog till Konserthuset. Tillsammans samlade de ihop nästan hälften av slutsumman och donerade därmed generellt mer pengar per person än de drygt sjuttiofem övriga icke-judiska donatorerna. Det är i sig inte förvånande. Även om familjemedlemmarna i släkten Davidson var tydligt musikintresserade, hade de ett annat motiv för donationen till det framtida konserthuset. Trots emancipationen 1870 präglades judiskt liv fortfarande av det svenska samhällets antisemitism.

Den svenska staten höll judarna borta från statliga ämbeten och nyanlända judar från östra Europa hade svårt att få svenskt medborgarskap. Samtidigt publicerades antisemitiska niddbilder, karikatyrer och politiskt antisemitiska debatter regelbundet i svensk press. Många judar utsattes också för en vardaglig antisemitism, såsom nedvärderande rop på gatan. Behovet av att bevisa sin svenska tillhörighet, ofta genom utbildning och ekonomisk framgång, bör förstås i detta sammanhang. Vi har till exempel sett hur judarna under borgerskapets begravningar stolt visade upp sin praktik och därmed begärde att få samexistera med den kristna majoriteten i huvudstaden. Samtidigt har vi också sett att begravningarna inorporerade kristna traditioner, och därmed suddade ut gränsen mellan kristendomen och judendomen. Konserthuset inrättades som en del av 1900-talets demokratiserings-

process för att skapa offentliga rum där Stockholms arbetarklass och annan allmänhet skulle kunna njuta av finkultur. Genom donationer till Konserthuset kunde judiska medborgare, som Rosa Nachmanson, bidra till samhällets kulturella och sociala utveckling. Genom Konserthuset kunde de hjälpa till att utbilda de lägre klasserna och därmed bevisa sitt engagemang för Sveriges samhälle. Donationer till sådana institutioner var en strategi för att övertyga resten av svenskarna om judarnas svenskhet.

Hemmet: borgerskapets scen

VI HAR NU vandrat runt i det historiska Stockholm och besökt Mosaiska församlingens två synagogor, Recha Michaelssons hem i Gamla stan, Sophie Bonniers och Mathilda Davidsons hem nära Kungsträdgården, den judiska begravningsplatsen på Norra begravningsplatsen och Konserthuset. Givetvis har det funnits många fler judiska platser i Stockholm under årens gång. De allra första synagogorna – man samlades i privata rum – låg på Riddarholmen och Köpmantorget i Gamla Stan mellan 1770-talet och 1790-talet. På Kungsholmen styckades två områden av till de judiska begravningsplatserna Aronsberg och Kronoberg, och efter att Stora synagogan invigdes sattes en *mikveh* upp på Bastugatan på Södermalm. Man höll också gudstjänst på fler ställen än i Stora synagogan. Den ortodoxa synagogan Adat Jisrael har funnits på Sankt Paulsgatan sedan 1871 och under början av 1900-talet fanns det religiösa mötesplatser på till exempel Havregatan, Bondegatan och Klippgatan på Södermalm.

Kosher-kött såldes i olika slakterier. Sophie Bonniers son Isidor ägde till exempel det judiska Rituella slakteriaktiebolaget medan Mosaiska församlingens *shochet* fick arbeta under tidiga morgnar på det nyinvigda Slakthuset i Enskede. 1923 slaktades djur enligt *kashruts* regler på Carl Larssons slakteri AB på Regeringsgatan 40 dit många judiska familjer vandrade för att köpa kött till veckans middagar. Religionsskolans lektioner hölls i församlingshuset vid

Stora synagogan men Mosaiska församlingen hyrde också andra lokaler för att nå de familjer som bodde längre bort från stadens centrum. Under 1920- och 1930-talen hölls till exempel temporära religionsskolor i Katarina södra folkskola, Katarina norra folkskola och i Kungsholmens folkskola. Judiska barn gick också hem till olika *melamdin* på Södermalm för traditionell undervisning. Kulturella evenemang – fester under helgdagar, filantropiska tillställningar, baler, föredrag, föreläsningar och föreningsträffar – hölls oftast i olika lokaler i centrala Stockholm. Medborgarhuset, Södra Latins gymnastiksal, Hotell Anglais, Hotell Kronprinsen, Grand Hotel och Läkaresällskapets stora sal är bara några få exempel.

Framför allt fanns det judiska hem runtom i hela Stockholm. Från att under slutet av 1700-talet mestadels ha bosatt sig i Gamla stan valde många judar att vid mitten av 1800-talet flytta till dagens Norrmalm. Det var också då som stadens kulturella och ekonomiska center började etableras norrut. Staden växte och judarna bosatte sig över hela Stockholm. De bodde bland industrierna på Södermalm och Kungsholmen, utmed de moderna boulevarderna på dagens Östermalm, i de storslagna villorna nära Djurgården och i arbetarbostäderna i Sibirien. Till skillnad från många samtida europeiska städer fanns det aldrig ett judiskt kvarter i Stockholm. Bostadshus med lägenheter för judiska familjer byggdes på Klippgatan och Bergsunds Strand på Södermalm; under början av 1900-talet bosatte sig runt två tredjedelar av de judar i Stockholm som var födda i Ryssland och Polen på ön. Det var stadens sociala och ekonomiska geografi som hade störst inflytande på judiska bostadsmönster. Hade man ekonomisk möjlighet såg man ofta till att skaffa sig en bostad på Östermalm eller på platser med utsikt över Riddarfjärden, Ladugårdslandsviken eller Djurgårdsbrunnsviken.

Judiska hem användes inte enbart för att integrera sig i staden

utan var också viktiga platser för judiskt liv. I hemmen lagades *kosher*-mat, *shabbat* firades med familjära måltider på fredagskvällarna och flera ritualer under judendomens högtider såsom *rosh hashana*, *jom kippur*, *sukkot*, *simchat torah*, *chanukka*, *purim*, *pesach* och *shavuot* tog plats i hemmen. Till exempel byggde man lövhyddor, åt högtidsrelaterad mat, tände ljus och avsatte tid för eftertanke. Kvinnorna hade oumbärliga roller i hemmen. Det var upp till dem att lära nästkommande generation de vardagliga pusselbitarna i det judiska livet. För den övre medelklassens judar fick hemmet ytterligare en funktion. Precis som Mathilda Davidson anammade många judar den oskarianska trenden och lade stor personlig prägel på sina hem. De sociala delarna av hemmet – hallen, matsalen och mannens herrum – blev en scen där lägenhetsinnehavarna kunde skapa en bild av sig själva och presentera denna inför gäster med hjälp av inredning och föremål. Hemmet blev både en förlängning av ens personlighet och en temporär offentlig plats i den privata sfären. De borgerliga värderingarna var starka bland judarna i Stockholm och före andra världskriget gav sig färre judiska än icke-judiska kvinnor ut i arbetslivet. Genom hemmen kunde de judiska borgerskapskvinnorna spela en aktiv roll i det större samhället. De gick till affärer och varuhus i Stockholm för att köpa och beställa utvalda varor. Inköpen arrangerades i personliga konstellationer i hemmet och påverkade därmed hur deras gäster – i somliga fall både judar och icke-judar – tolkade familjens sociala, ekonomiska, kulturella och religiösa tillhörigheter.

Irene Strauss, som föddes i Wien, letade efter porslin till sitt första hem som gift när hon promenerade på Stockholms vintergator i början av 1917. Från Åkerholmska bosättningsmagasinet på Sibyllegatan 9 beställde hon bland annat vita porslinstillrikar, kaffekoppar, äggkoppar, pajformar, kaffekannor i olika storlekar

och tre salladsskålar. Framför allt skrev hon upp servisen Boston från den välkända, lokala porslinsfabriken Rörstrand på sin inköpslista. Skålarna och assietterna med blåa girlanger runt sidorna flyttade in i familjen Strauss hem på Kungsgatan 3. En antik matta, fåtöljer och soffor från den populära möbelfirman A. F. Hellqvist i Nässjö transporterades också till Stockholm.

Möblerna och serviserna Irene valde ut visar att hon var väl medveten om den samtida inredningstrenden. Det allra mesta köptes nytt från Sverige. Som nyinflyttad från dåtidens Österrike-Ungern var det troligen viktigt för henne att låta föremålen i hemmet spegla hennes svenska tillhörighet. Men hon och mannen Julius Strauss flyttade även till en ny, större våning på Jungfrugatan 6 inom några år, och de föremål som paret beställde visar att de senare, under 1930-talet, kom att tillhöra de rikaste personerna i den Mosaiska församlingen. Lägenheten hade franska dubbeldörrar, trägolv, dekorativa taklister och bröstpaneler. Familjen köpte till elektriska lampor, ett flertal golvvur och nya tapeter, ramar och draperier. Möblerna i sovrummen och herrummet byttes ut. Tio år efter bröllopet köpte paret nya uppsättningar av servis och bestick.

Irene uppgraderade hemmet med det senaste borgerskapsmodet liksom med andra föremål som hjälpte till att manifestera olika tillhörigheter. Familjen köpte böcker om kyrkokonst och tidskrifter kopplade till nykterhetsrörelsen. År 1924 köpte man också en radio, ännu en relativt ny företeelse, till hemmet och mot slutet av kalenderåret pryddes trägolvet av en "julmatta". En skinna köptes in från Nordiska Kompaniet inför den kommande julen 1920, trots att *kashrut* förbjuder förtäring av bland annat fläsk. Julius importerade även vinflaskor från Wachenheim, ett tyskt område nära hans födelsestad Gießen. De som besökte rummen i Irene och Julius Strauss hem såg en övre medelklassfamilj som

Kvitto från Irene Strauss julshopping på Nordiska Kompaniet den 16 december 1920. Skinkan står överst på listan. Ur volym 46 (Strauss), Varia, Stadsmuseets arkiv.

V. Grossen
- Barokka № 235

Stockholm den 16/12 1920.

AKTIEBOLAGET
NORDISKA KOMPANIET
18-20 HAMNGATAN 18-20

VÄRDE MARK

Debet

Fru J. Strauss
Juna, Sjögatan 6.

1912	✓	1 kg. Skinka		8 50
189	-	1 " Svin, ost		8 -
-	-	2 " Smör		13 20
-	-	4 St. Biskvar	28 35	1 40
250	✓	1/2 kg Smör	2 60	9 90
-	✓	3 St Biskvar	0 25	1 55
206	-	1 kg Kaffe		4 50
-	-	1/2 " do oststat	4 -	6 -
-	-	1/2 " Marabou Cacao	6 -	9 -
207	✓	5 " Kaffe	4 -	20 -
✓	✓	1/2 " Cacao	6 -	3 -
209	-	1/2 " Choklad	13 -	6 50
✓	✓	1/2 " do Mellars	7 -	3 50
✓	✓	1/2 " Karameller	3 -	3 50
✓	✓	1 paket		5 -
-	-	1 paket		5 -
		<i>Stronor</i>		108 05
		BETALT		108 05
		16 DEC 1920		2 70

AKTIEBOLAGET
NORDISKA KOMPANIET
JOSEF SÖDQVIST

inte bara hade en stor ekonomisk kapacitet, utan också anpassade sig till majoritetens religion och var samspelade med de moderna och sociala utvecklingarna i sitt nya land. Tyskland representerades stolt med en ständig ström av vin, men det judiska livet gömdes undan. Skinkan var inte en engångsföreteelse utan följdes av

ytterligare beställningar av griskött. Julius fortsatte däremot att betala medlemsavgiften till Mosaiska församlingen. Med andra ord: familjen hade en judisk tillhörighet men den hölls osynlig inom hemmets väggar.

Irene inredde sitt hem i samklang med samtida judiska integrationsstrategier. Efter emancipationen valde allt fler judar att, liksom icke-judiska stockholmare, arbeta inom industrin istället för handeln. Judiska mecenater och filantroper finansierade konstnärliga produktioner och sociala projekt för stadens fattiga. Mot slutet av 1930-talet, under det stigande hotet från Nazityskland, ansåg vissa att det enda sättet att bevisa sin svenska tillhörighet var att lägga den religiösa praktiken bakom sig. Men de judiska församlingarna runtom i Sverige var integrerade på olika sätt. Till exempel fick färre barn i Stockholm judiska namn än de som bodde i Göteborg och Malmö. Judarna i Stockholm hade en stark betoning på anpassning, kanske beroende på huvudstadens nationella roll samt närheten till det politiska centret och den kungliga familjen.

Samtidigt var den judiska religionen viktig för vissa av de judiska stockholmarna. Medan Irene såg till att hemmet framhävde familjens samhälleliga tillhörighet, använde Jeannette Ettliger sitt hem på Östermalmsgatan 7 till att utforma ett traditionellt judiskt liv. Jeannette, som hette Philip som ogift, växte upp i Köpenhamn men flyttade till Stockholm när hon gifte sig med den tyskfödde Jacob Ettliger 1917. Jacob Ettliger var ordförande i den ortodoxa synagogan Adat Jisrael, styrelsemedlem i Mosaiska församlingens föreningar angående religionsskolan och fattigvården, och framgångsrik affärsman inom metallindustrin. Jeannette hade en viktig roll som *rebbeztzin* i Adat Jisrael och var dessutom aktiv i Mosaiska församlingens arbete med att hjälpa Nazitysklands offer under andra världskriget.

Flera av Jeannettes församlingsaktiviteter under 1930-talet tog

plats i parets hem på norra Östermalm, en hyrd tolvrumsvåning med kök, badrum, skafferi och arbetsrum på vinden. Lägenheten var en av de största i huset och hade, liksom familjen Strauss hem, franska dubbeldörrar, taklister och bröstpaneler som utsmyckning. Badrummet renoverades och fick keramikgolv 1938, och i enlighet med familjens övre medelklass-tillhörighet inreddes rummen med konsertpiano, tunga fåtöljer, draperande gardiner och ändlösa bokhyllor. Varje fredagskväll samlades Jeannette, Jacob och deras tre barn Camilla, Ruth och Joseph för *shabbat*-måltiden. Lokala vänner och bekanta, liksom Jacobs internationella affärskollegor, bjöds in.

Det var inte enbart under *shabbat* som Jeannettes hem var en social mötesplats. Varje år bjöd hon in judiska kvinnor att *kashra* inför *pesach*. Judiska hemmafruar från hela Stockholm tog med sig sina köksredskap för att rituellt rena dem i köket på Östermalmsgatan 7. Jeannette besökte ofta synagogan på lördagarna även om hennes närvaro inte var nödvändig enligt judisk tradition. Hon beklagade sig över kvinnoläktares skick och skickade uppdateringar över den ortodoxa synagogans besökare och deras privatliv till Jacob Ettlinger när han var på affärsresor utomlands. Den kraftfulla ortodoxa duon förhörde sig också om möjligheterna till att importera *kosher*-socker till judarna i Stockholm. Jacob var en av de viktigaste drivkrafterna bakom både samarbetet med Carl Larssons slakteri AB och bildandet av den mer traditionella religionsskolan Talmud torah. Med tanke på att släkten i Köpenhamn troligtvis höll *kosher* på grund av Jeannettes religiösa entusiasm, bör hennes odokumenterade roll i Jacob Ettlingers religiösa aktiviteter inte räknas bort. Engagemanget för Nazitysklands offer stödjer bilden av en kvinna som med stor pondus, vilja och energi agerade för ett judiskt liv med ortodox inriktning.

Vi har nu besökt två judiska hemmafruar från den övre medel-

klassen och tydligt sett att judiskt liv under början av 1900-talet inte enbart handlade om ekonomisk, social, kulturell och religiös anpassning. Sida vid sida med integrationsprocessen existerade judiska traditioner länkade till mat, utbildning och vardagliga högtider. Irene Strauss och Jeannette Ettlinger hade mycket gemensamt: båda skapade de ett hem där deras borgerliga status syntes tydligt. Men deras sätt att inkludera (eller exkludera) den judiska aspekten skiljde dem åt. Precis som många andra samtida judar i Stockholm inredde och använde de och deras familjer sina hem på ett personligt vis, vilket gjorde att deras tillhörighet till samhällets utveckling och till kulturella trender, religiös praktik och social status betonades olika starkt.

Judiska kvinnor utanför borgerskapet

DE KVINNOR VI besökt hittills var alla en del av den judiska eliten i Stockholm, men trots detta är rekonstruktionen av deras liv långt mycket svårare att göra än för samtida judiska män. Kvinnor är inte lika närvarande i de officiella arkiven, de återfinns inte i lika hög grad i historiska lexikon och breven de skrev har kanske inte alltid ansetts värda att bevara.

Ännu mindre finns kvar efter de kvinnor som inte hade en stark social position. Vi har till exempel inte alls hälsat på hos judarna som flyttade till Sverige från östra Europa. Från mitten av 1800-talet till början av 1900-talet rörde sig miljontals judar bort från det ryska kejsardömet, genom centrala Europa, mot Storbritannien och slutligen USA. Av dessa valde ungefär tre- till fyratusen personer att bosätta sig i Sverige. De allra flesta kom från städer som Suwalki, Lomza och Kovno i dagens Polen och Litauen, och "kedjeemigrerade" allt eftersom släktingar, vänner och bekanta berättade om livet i Sverige. För en del blev bosättningen i huvudstaden bara en transitperiod. Kanske samlade de ihop pengar till en biljett över havet, kanske trivdes de inte i det kalla nordanlandet. År 1890 hade ungefär en femtedel av de judar som hade anlant från östra Europa under de senaste trettio åren flyttat vidare västerut. De som bodde kvar i Stockholm förändrade däremot det lokala judiska livet.

Flertalet av de judiska platser som nämnts tidigare grundades

av, eller hade någon relation till, denna grupp. Den ortodoxa synagogan Adat Jisrael skapades 1871, året efter invigningen av Stora synagogan. Den inbyggda orgeln i den sistnämnda samt Mosaiska församlingens omfamnande av *reformjudendomen* bidrog troligtvis mest till att ett nytt religiöst hem behövdes. Medlemmarna i Adat Jisrael hyrde under ett tjugotal år ett rum på andra våningen i ett pietistiskt flickbarnhem på Sankt Paulsgatan. Den judiska författaren Hugo Vallentin beskriver synagogan runt sekelskiftet i *Dagens Nyheter*:

Det är en lördag förmiddag som jag stiger uppför de mörka trapporna i det gamla huset S:t Paulsgatan 17, där de rättrogna ha sin gudstjänstlokal i andra våningen. [...] Därinifrån ljuder ett sakta mummel, som stiger och faller och ibland höjer sig till ett slags sång. Jag träder in genom dörren förbi en vägg, som ej går fullt upp till taket och som skiljer af en mindre del af rummet till tambur, och befinner mig så inne i helgedomen. Lokalen är till ytterlighet enkel och erbjuder föga spelrum för en fantasi som i den vill söka något af österlandets poesi. På den västra väggen midt emot ingången en läktare, till hvilken en trappa leder från salens midt och på hvilken församlingens kvinnliga ledamöter ha sin plats. De äro i allmänhet ganska välfödda, äfven välklädda, och bära ej sällan vittne om österlandet förkärlek för starka färger.

Citatets sista mening till trots, beskriver stora delar av artikeln den första generationens invandrande judar från Östeuropa som fattiga och näst intill fullkomligt ortodoxa. Synagogans manliga medlemmar skildras mer ingående än kvinnorna. De "svartögda" pojkar springer ut och in under gudstjänsten och männen som verkar "komma [...] direkt ur gamla testamentet" har "långa, böljande skägg", "blåsvart hår och skägg och nästan blåsvarta ögon" eller "ett resigneradt melankoliskt uttryck i de små, sneda

ögonen”. De vaggar tillsammans under bönen. Besökaren känner sig ”närmare orienten”. I artikelförfattarens ögon är de ortodoxa ritualerna mystiska, uråldriga och rörande. Den exotiska och nedvärderande retoriken förvandlar Adat Jisraels medlemmar till en främmande ”koloni” i Stockholm, unikt placerade på Södermalm.

Kopplingen som Hugo Vallentin gör mellan Södermalm, judarna från östra Europa och den ortodoxa religionsinriktningen är grovt förenklad. I verkligheten blev den ortodoxa gruppen allt mer splittrad, speciellt i början på 1900-talet. De mindre religiösa sällskap som nämnts tidigare sattes upp av olika falanger som utvecklats på grund av dels socio-ekonomiska skillnader, dels skillnader i *nusach*. Familjerna valde olika typer av traditionella religionsundervisningar för sina barn. Av Adat Jisraels medlemmar bodde fler än hälften utanför Södermalm vid andra världskrigets utbrott. Många judar med östeuropeisk bakgrund anlände utan startkapital och bosatte sig i de billigare områdena i Stockholm, självklart på Södermalm, men också på Kungsholmen och i de norra delarna av staden. De som lyckades arbeta ihop tillräckligt mycket pengar flyttade gärna till stadens centrum vid Norrmalm och Östermalm. Det var därför först och främst de socio-ekonomiska anledningarna som gjorde att judiska hem etablerades på Södermalm, även om den etniska bakgrunden givetvis också hade betydelse.

Hur var livet för de kvinnor som anlände till Stockholm från mindre städer i östra Europa under 1900-talet? Vissa hade oumbärliga roller i drivandet av små familjeägda butiker. Andra arbetade som gårdfarihandlare i Stockholms skärgård. Författaren Boris Beltzickoff växte upp i det så kallade Judehuset på Klippgatan 19 och beskriver vardagen för hans mor och mormor i en av sina essäer. De plockade grönsaker på fälten på Södermalm, arbe-

tade som sömmerskor i hemmet, lagade judisk mat tillsammans med grannarna i huset och samlades för *shabbat*-gudstjänster i huset. För husets kvinnor var hemmet både en arbetsplats och den plats där judiska traditioner följdes och judiska relationer skapades. Men de allra flesta av Stockholms judar bodde inte i det judiska bostadshuset utan behövde hitta sin gemenskap utanför hemmet. Vissa träffade sina judiska väninnor utomhus en gång i veckan, med barnen lekande i sandlådan. Under en forskningsintervju berättade Henry Blideman (1918–2019) om sitt liv i Stockholm innan 1939. Hans mamma Meta umgicks ibland med de icke-judiska grannarna på Kungsholmen och vandrade någon enstaka gång med sin man och deras söner till Adat Jisrael på lördagarna. Familjen träffade sällan några andra judiska fränder. Under intervjun förklarade Henry att det inte fanns så mycket tid för sociala evenemang utanför det dagliga arbetet och att familjen inte flyttade närmare sina judiska vänner eftersom de trivdes i sitt område.

Det judiska livet i Stockholm skapade även nya, personliga ritualer. Eftersom judarnas hem var spridda över staden kunde viktiga institutioner för deras praktik finnas långt borta från hemmen. Ett sådant exempel är det tidigare nämnda Carl Larssons slakteri AB som sålde *kosher*-kött. Ett flertal familjer måste varje vecka gå långa sträckor för att köpa de köttbitar som behövdes till familjen. I en annan intervju mindes Sara Cohen (1925–2017) att inköpet blev en viktig, nästan helig, stund. Hon gick varje vecka med sin mamma från deras hem på Södermalm till köttbutiken på Regeringsgatan. Det tog över en halvtimme att komma fram. Bland annat köpte Saras mamma ett knippe goda korvar och på ett kafé i närheten köptes sedan en vetebulle. Bullen delades, en korv lades mellan de två brödsnivorna och denna läckerhet fick Sara sedan äta på vägen hem. Promenaden till köttbutiken var för-

utom synagogabesöken och *shabbat*-måltiderna en av de upplevelser som Sara nämnde som typiskt judisk för henne under uppväxten på 1930-talet.

Kvinnorna i det judiska Stockholm

VI HAR NU vandrat genom Sveriges huvudstad tillsammans med några av de judiska kvinnor som har haft Stockholm som sitt hem. De anlände till Sverige med skepp efter långa resor över Europa. De arbetade hårt i handelsbutiker och under svag belysning i sina kök. De sörjde påtvingade giftermål och förlorade barn. Engagerade sig i framtida storartade byggen och klädde upp sig inför gudstjänsten i synagogan på *shabbat*. Gick över hela Stockholm för att handla mat och bjöd hem sina vänner och bekanta på *shabbat*-middag, *kashrade* köksredskap tillsammans, lyssnade på radio och gramofon och drack gott vin från hemlandet. Men de var också utslitna efter ytterligare en hel dags hårt arbete. Ensamma i sitt hem utan den vardagliga närheten till judiska vänner. De saknade familjen i landet de för alltid lämnat. De behövde trösta sina barn som än en gång blivit retade i skolan för att de var judar.

Kvinnorna var på många sätt centrala i det judiska livet i Stockholm från slutet av 1700-talet. Majoriteten av dem – rika som fattiga, boende på Östermalm eller Södermalm, komna från östra Europa eller födda i Sverige – var oundgängliga för hur familjen praktiserade det judiska livet och för nästa generations förståelse av det. Dessutom hade flertalet av dem viktiga ekonomiska funktioner i familjedrivna butiker och bolag. Kvinnorna var kulturbärarna inom den judiska gruppen. De var ansvariga för att förmedla det kulinariska arvet (vare sig de lagade *kosher* eller inte), de

talade hemlandets språk med barnen (oftast jiddisch, tyska eller polska), de förberedde barnens mellanmål inför eftermiddagslektionerna på religionsskolan och de var ibland även betydande personer kring skapandet av judiska platser i huvudstaden.

Några av kvinnorna vi har fått lära känna – Recha Michaelsson, Sophie Bonnier, Mathilda Davidson, Rosa Nachmanson, Irene Strauss och Jeannette Ettlinger – var, trots deras ställning som en minoritet inom minoriteten, på ett sätt privilegierade. De föddes och/eller blev ingifta i familjer med ett starkt socialt och ekonomiskt kapital, och hade därför större möjlighet att medverka i och påverka judiskt liv i huvudstaden. Som handelskvinnor, filantroper eller hemmafruar hade de tid, nätverk och pengar vilket möjliggjorde deras engagemang i församlingsprojekt, samhällsprojekt och personliga projekt. Från 1700-talets slut till andra världskrigets utbrott navigerade de sex kvinnorna mellan det judiska och det svenska livet på sina individuella sätt. Recha och Rosa finansierade det större samhällets utveckling, medan Irene prioriterade det privata hemmet. Sophie och Jeannette koncentrerade sig i sin tur på platser och praktiker relaterade till den judiska gruppen. Samtidigt visar begravningen av Mathildas make att Stockholms judar ofta involverade sig i båda kulturererna samtidigt. Ett engagemang för det svenska samhället betydde inte nödvändigtvis att den judiska identiteten suddades ut.

Andra världskriget och nazismen ställde frågan om möjligheten att vara svensk jude på sin spets. Kriget skapade en konstant oro bland Sveriges judar. Man bekymrade sig för släktingar och vänner, och självklart kunde ingen som genomlevde kriget veta att Sverige aldrig skulle bli invaderat av Nazityskland. Många hade väl uttänkta flyktplaner utfall Tyskland skulle anfalla. Andra sov med packade ryggsäckar eller revolverar under sängarna. Dagens antisemitism i Sverige och Europa har åter väckt frågan om judar

verkligen kan bo här (om de tankarna någonsin har varit borta). Trots att judarna från och med 2000 räknas som en av Sveriges fem minoriteter, attackeras synagogor och de som bär *kippa* eller *magen david* på stan. Judiska barn utsätts för antisemitiska attacker i skolan. Det svenska samhället tvingar den judiska minoriteten att fortsätta fundera kring livet som jude i Stockholm och Sverige. Är det tryggt att gå till synagogan för att medverka i judiska traditioner eller att genom kläder och smycken visa sin judiska identitet offentligt? Eller är det fortfarande underförstått att Sveriges judar, likt Recha i sin nationaldräkt och brudklänning, behöver anpassa sig till den svenska nationaldiskursen och offentligt bevisa sin svenska tillhörighet för att ha en plats i Sverige?

ORDLISTA

Aron hakodesh Det skåp i synagogan där *torah*-rullen placeras när den inte används under gudstjänsterna.

B'rit mila Den judiska omskärelsen av åtta dagar gamla barn av manligt kön. Omskärelsen görs för att bekräfta förbundet mellan Gud och Israels folk.

Bar/bat mitsva Ritualen som pojkar och flickor går igenom i synagogan vid tretton respektive tolv års ålder för att bli religiöst myndiga.

Chanukkia En åttaarmad ljusstake som tänds under högtiden *channuka*.

Chevra kadisha En organisation som hjälper judiska familjer att planera och genomföra begravningar enligt judisk tradition.

Chuppa Ett uppspänt tyg som brudparet står under vid vigselakten. Det symboliserar hemmet som brudparet kommer skapa tillsammans.

Halacha Judendomens religiösa lagar.

Haskala Den judiska upplysningsrörelsen som utvecklades i 1700-talets centrala och östra Europa. Dess intellektuella anhängare arbetade för att modernisera och rationalisera judendomen och integrera judiskt liv i de större samhällen de levde i.

Kashra Att rituellt rena köksföremål så att de blir *kosher* och därmed kan användas för matlagning enligt *kashrut*.

Kashrut De judiska dietlagarna.

Kippa En huvudbonad som av vördnad inför Gud traditionellt bärs av män i synagogan.

Kosher Det som får ätas eller är rituellt rent enligt *kashrut*.

Magen david En sexuddig stjärna som använts som judisk symbol sedan medeltiden.

Matza Osyrat bröd som äts under högtiden *pesach*.

- Megillat Ester** Esters bok i bibeln som man läser under högtiden *purim*.
- Melamed** (plural melamdin) En traditionell privatlärare som i sitt hem undervisade elever i mestadels hebreiska, bibelstudier och liturgi.
- Mikve** Det rituella bad som används av de som konverterar till judendomen, men mer vardagligt av kvinnor som enligt *halacha* behöver rena sig religiöst efter varje menstruation.
- Minjan** De tio personer av manligt kön som behövs för att kunna genomföra en gudstjänst. Männen har genomgått en *bar mitsva* och därmed blivit religiöst myndiga.
- Nusach** Valet av text, tonsättning eller bön i den judiska gudstjänstens liturgi.
- Ortodox judendom** En inriktning inom judendomen där man följer *halacha* och anser att lagarna som skrivits i *torah* inte kan modifieras.
- Rabbin** Religiöst lärd person.
- Rebbetzin** Fru till rabbinen.
- Reformjudendom** En inriktning inom judendomen som grundar sig i anpassning till det moderna samhället. Medlemmar erbjuds att tolka *torah* själva och kan därför lätta på religiösa regler.
- Schechita** Judisk slakt i enlighet med religiösa regler.
- Seder** Högtidsmåltiden som firas under den första dagen av högtiden *pesach*.
- Shabbat** Den judiska vilodagen som gäller från solnedgången på fredagskvällen till solnedgången på lördagskvällen. Under vilodagen vilar man från att skapa och det finns religiösa regler kring aktiviteter som inte ska genomföras. På jiddisch säger man *shabbos* eller *shabbes*.
- Shochet** En slaktare som kan lagarna kring den religiösa slakten *schechita*.

Shofar Ett musikinstrument av vädurhorn som används under högtiden *rosh hashana*.

Sukka En lövhydda som byggs under bar himmel under högtiden *sukkot*.

Torah De fem Moseböckerna.

Torah-sköld Ett dekorativt silversmycke som placeras utanpå *torah*-rullen när den är placerad i *aron hakodesh* i synagogan.

JUDISK HÖGTIDSKALENDER

Rosh hashana Det judiska nyåret som firas in genom att blåsa i en *shofar*. Man samlas kring en festmåltid och äter enligt traditionen äpple med honung för att symbolisera det nya söta året. Enligt den gregorianska kalendern brukar *rosh hashana* infalla under september.

Jom kippur Försoningsdagen som infaller tio dagar efter *rosh hashana*. Det är den viktigaste och allvarligaste högtiden under vilken man ska reflektera över det gångna året och försona sig med ovänner.

Sukkot Under lövhyddofesten firar man Guds beskydd under ökenvandringen från Egypten som man kan läsa om i andra, fjärde och femte Moseböckerna i *torah*. Man bygger en *sukka*, som symboliserar de nomadhyddor som användes i öknen, och dekorerar och täcker den med palmlblad och kvistar. Centralt för högtiden är måltiderna och att umgås med familjen. Lövhyddofesten brukar infalla i slutet av september eller början av oktober enligt den gregorianska kalendern.

Simchat torah Man firar att den årliga genomläsningen av *torah* i synagogan är slut och att läsningen börjar om igen. *Simchat torah* infaller direkt efter *sukkot*.

Chanukka Detta är ljusets högtid där man firar återinvigningen av templet i Jerusalem under mackabéernas uppror mot det seleukidiska riket år 165 före vår tideräkning. Till minne av det Gudsmirakel som fick tempellampornas olja att räcka i åtta dagar tänds man idag åtta ljus i en *chanukkia*. *Chanukka* brukar infalla i december enligt den gregorianska kalendern.

Purim Purim firas för att minnas judarnas räddning från Haman i persiska riket. Man läser ur *Megillat Ester* och firar med

maskerad. Enligt den gregorianska kalendern infaller *purim* oftast i februari eller mars.

Pesach Detta är en av de viktigaste judiska högtiderna och firas för att minnas uttåget ur Egypten och slutet på livet som slavar. Man firar med familjen och äter bland annat *matza* och *seder*. Högtiden sker oftast i april enligt den gregorianska kalendern.

Shavuot Sju veckor efter *pesach* firas *shavout* – minneshögtiden för mottagandet av *torah* och de tio budorden från Gud vid Sinai berg. Detta skedde under Mose tid och innebar Guds bekräftelse av hans förbund med Israels folk. Man smyckar synagogan med lökvistar och studerar och diskuterar *torah* och rabbiniska texter.

ATT LÄSA VIDARE

Essän bygger i stort sett på källmaterial, intervjuer och analyser från min avhandling *Between marginality and multiplicity: Mapping Jewish public home-making in modern Stockholm* framlagd 2019 vid University of Southampton i Storbritannien. I den kan du läsa mer om judiska boendemönster och religionens betydelse före andra världskriget. Jag har också använt mig av historiska artiklar från *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, *Göteborgska Nyheter* och *Nya Dagligt Allehanda*. Alla kan läsas via Kungliga bibliotekets digitala sökmotor.

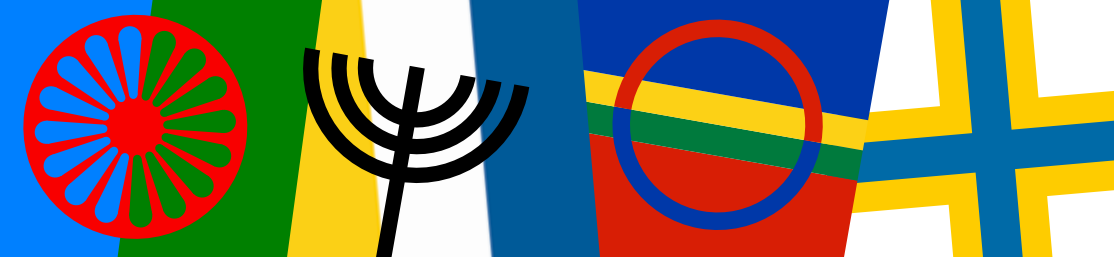
Vill du veta mer om judisk historia i Stockholm och resten av Sverige rekommenderas Carl Henrik Carlssons *Judarnas historia i Sverige* (2021) eller klassikern *Judarna i Sverige* av Hugo Valentin från 1964. Carl Henrik Carlsson är dessutom expert på öst-europeiska judars liv i Sverige och hans avhandling *Medborgarskap och diskriminering: Östjudar och andra invandrare i Sverige, 1860–1920* från 2004 är utmärkt läsning. Böckerna *Ett judiskt Europa: Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830-1930* (1998), *Hela Stockholms Isaak Hirsch: grosshandlare, byggherre, donator 1843-1917* (2017) och *En samhällelig angelägenhet: Framväxten av en symfoniorkester och ett konserthus i Stockholm, cirka 1890–1926* (2017) av Fredric Bedoire, Anders Johnson respektive Mia Kuritzén Löwengart undersöker judisk medverkan i uppbyggandet av det moderna Stockholm. I Kuritzén Löwengarts magisteruppsats *Svensk-judiska donatorer årtiondena kring sekelskiftet 1900* från 2010 kan du också läsa om judiska donationsnätverk. Vill du veta mer om judiska integrationsstrategier kan du läsa antingen Rita Bredefeldts bok *Judiskt liv i Stockholm och Norden: Ekonomi, identitet och assimilering 1850–1930* från 2008 eller Per Hammarströms artikel ”Judiska konvertiter till kristendomen i Stockholm, 1775–

1870”, publicerad i *Historisk tidskrift* 2020. Lars M Andersson undersöker antisemitism i svensk skämtpress i *En jude är en jude är en jude...: Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930 från 2000*.

Det behövs mer fokuserad forskning kring svenska, judiska kvinnors liv i Sverige före andra världskriget. Det finns ännu inget övergripande verk att läsa, endast kortare vetenskapliga texter. Vibeke Kielsing Baniks och Laura Ekholms kapitel "Culture, context, and family networks: values and knowledge transfers among Eastern European Jews in the Nordic countries, 1880–1940" i antologin *Families, Values, and the Transfer of Knowledge in Northern Societies, 1500–2000* från 2019 undersöker den östereuropeiska, judiska kvinnans roll i familjeföretag. Min egen artikel "Staging the Jewish Bourgeois Home: Women as Consumers and Producers of Public Spaces in Stockholm at the beginning of the twentieth century", publicerad i *Nordisk Judaistik* 2020, analyserar den judiska borgerskapskvinnans plats i Stockholms offentliga rum. Marion Kaplans bok *The Making of the Jewish Middle Class: Women, Family, and Identity in Imperial Germany* från 1991 är fortfarande den bästa läsningen för den som vill veta mer om livet för judiska hemmafruar i Europa. Francesca Trivellato förklarar myten om judarnas finansförmåga i *The Promise and Peril of Credit: What a Forgotten Legend about Jews and Finance tells us about the Making of European Commercial Society* (2019) och Saskia Coenen Snyder undersöker relationen mellan moderna synagogor och städerna de byggdes i i *Building a Public Judaism: Synagogues and Jewish Identity in Nineteenth-Century Europe* (2013).

Slutligen så har svenska judar skrivit memoarer för att berätta om sina liv i Stockholm. För skrifter om den här beskrivna perioden, läs Aaron Isaacs *Minnen: ett judiskt äventyr i svenskt 1700-tal* som kom i nyutgåva 2008, Olof Aschbergs *Gryningen till en ny tid:*

*Ur mina memoarer från 1961 eller Josef Sachs Mitt livs saldo från 1949. Om du är mer intresserad av tiden efter andra världskriget erbjuder Leif Zerns *Kaddish på motorcykel* (2012), Bernt Hermeles *Judejäväl* (2016) eller Kenneth Hermeles *En shtetl i Stockholm* (2017) fantastiska läsoplevelser.*

NATIONELLA MINORITETER OCH URFOLKET SAMER I STOCKHOLM

1

Judar, romer, samer, sverigefinnar och tornedalingar är sedan år 2000 Sveriges nationella minoriteter.

Samer är även Sveriges urfolk. De har levt och verkat i den mångkulturella och flerspråkiga staden Stockholm under lång tid. Få känner till deras historia och de villkor som har präglat deras närvaro.

Mellan 2020 och 2022 arbetade Stadsmuseet i Stockholm i ett kunskapsuppbyggande projekt i samverkan med minoriteterna. Samlingarna berikades med minnen, fotografier och föremål. Utställningen *Vems är du?* berättade om den samhörighet, stolthet och upprymdhet, sorg och tystnad som materialet vittnar om. Till projektet knöts även en forskargrupp som skrev historiska underlag. I syfte att ytterligare sprida kunskapen om Sveriges minoriteter publicerar *Stockholmia – forskning och förlag* nu de underlagen.

Med utgångspunkt i enskilda kvinnors levnadsöden berättar här historiker Maja Hultman om judarnas historia i Stockholm.

Stockholms
stad

STOCK
HOLMIA
ESS ▶

ISBN 978-91-7031-348-6

9 789170 313486